

ערכים

ישראל שורק, מרכז מנדל למנהיגות בנגב

ערך הוא עיקרון מוסרי שמנחה התנהגות. מצד אחד, יש בו שגב, רוממות ויומרה לשמש מפת דרכים. חיים לאורו מחייבים חריגה מהאנוכיות היומיומית ומתחשיבי תועלת, שבדרך כלל מנחים אנשים בדרכם. מבחינה זו, הערכים מבטאים את חירות האדם, את שאר הרוח שבו, את ההתגברות העצמית, שבלעדיה לא יהיה שונה מחיית השדה. כשאדם אומר שהוא חי על פי ערכים, הוא אומר על עצמו שבבואו לקבל הכרעות, שיקוליו המוסריים גוברים, בהקשרים לרוונטיים, על האינטרס האישי שלו ועל שיקולי הנוחות שלו.

מן הצד האחר, הערך בא "מן השוק", שהרי פירוש המילה, בכל השפות, אינו אלא שווי. קרקע, מוצרי מזון, חירות, שוויון ואחווה - לכל אחד מהם יש ערך. כשאדם שאומר שהוא חי על פי ערכים, פירוש הדבר שמחירים מנחים את חייו.

אם כן, ערכים מייצגים דבר והיפוכו. שני הצדדים הללו אינם סותרים זה את זה אלא מחזקים זה את זה. ערכים, שפירושם "דברים שיש להם מחיר", מחייבים את מי שמתיימר להחזיק בהם בכנות ליותר על סמכות ועל קלישאות, להתאמץ ולשלם מחיר. מי שאינו יכול להצביע על מחיר, על ויתור משמעותי או על קושי שכרוכים בהחזקה בערך, אינו מחזיק בערך. אמונה בערך מחייבת אפוא התנהגות פעילה, ואין היא יכולה להיות בגדר הצהרה בלתי מחייבת.

על מקור המושג ודרכי השימוש הרווחות בו

משמעות המילה ערך, כמקבילותיה בשפות האירופיות המודרניות, עיקרה שווי, ובעיקר שווי כספי. כך למשל במקרא, בספר ויקרא כ"ז ובמקומות רבים אחרים. בעברית יש למילה ערך גם משמעות אחרת - סדר, והשורש שלה משמש גם בהקשרים של מדידה ואומדן (evaluation). במאה התשע התרחב עשרה המונח אל מעבר לתחום הכספי, בעיקר אל תחום האתיקה, והיה לביטוי לקנה מידה להערכה, כלומר לקביעת עדיפות מפורשת או מובלעת, כגון "טוב", ראוי" או "מועיל", וגם "רע", "מזיק" או "פסול". ההערכה משמשת לא רק במוסר אלא גם בתחומים אחרים, למשל באמנויות (יפה או מכוער), במדע (תקף או בלתי תקף), בדת (קודש או חול) ובמשפט (אשם או זכאי).

היום המושג ערך שגור בעיקר במישור האתי, והוא משמש בו (לרבות באתיקה הפרופסיונלית) בכמה מובנים:

א. **ערכים כמצפן כללי**: אמת, נאמנות, נדיבות, כבוד - כל אלו יכולים לשאת מטען אינטואיטיבי ובלתי מבואר, ולכן בהכרח עמום במידה מסוימת. אף על פי כן, אין מדובר בהכרח בחיסרון. לפעמים אנו מעוניינים שיתקיים טווח פרשנות רחב לערך: שיכיל מגוון חלופות;

ב. **ערכים כצו מוחלט**: בדרך כלל צווים מוחלטים מנוסחים בדרך השלילה "לעולם אין להשפיל אדם בכוונה תחילה", "אין לפגוע בבני אדם אשר לא נשקפת מהם סכנה לאחרים או לעצמם". בחוק הפלילי אנו מוצאים תרגומים מעשיים לערכים שהחברה מבקשת להפכם למוחלטים דרך איסורים, למשל: אין לרצוח, אין לגנוב, אין לשקר בהליכים משפטיים, אין להפר חוזים. במקורותינו ניכר ניסיון לנסח צווים מוחלטים דווקא על דרך החיוב: "ואהבת לרעך כמוך", "הוזה דן כל אדם לכף זכות", "יהא ממון חברך חביב עליך כשלך";

ג. **ערכים כעקרונות שקובעים התנהגות**: זהו המובן הנפוץ ביותר של המילה "ערכים", ופירושו שערך שאדם מכיר בו ואוחז בו ברצינות מחייב אותו לנהוג על פיו כבררת מחדל, אלא אם יתנגש בערך אחר, שגם בו הוא אוחז ברצינות. למשל, מי שמחזיק בערך של אמירת אמת, בהכרח יתגבר על מבוכה שכרוכה בזה, אך לא בהכרח יעדיף את אמירת האמת על פגיעה בכבודו של אדם אחר.

המתח בין עובדות לערכים

הפילוסוף הסקוטי דייוויד יום (1711-1776) תרם את ההבחנה היסודית בין עובדה לערך (יום, 1980), כלומר בין קביעת מצב עניינים (is) לקביעה של מה שראוי שיהיה (ought). לדעת יום ופילוסופים רבים אחריו, שתי קביעות אלו שונות זו מזו בתכלית, ולא ייתכן מעבר מן האחת אל האחרת. למשל, מהעובדה שעישון מסוכן לבריאות לא נובעת, מבחינה לוגית, המסקנה שמוטב להימנע מעישון. בנושא זה יש שטוענים שמושג המצווה היהודי מדגים יפה את ההבחנה בין עובדות לערכים: "לא יאמר אדם אי אפשי [אין רצוני] לאכול בשר בחלב [...] לבוא אל העריות אלא אפשי [בהחלט יש לעתים רצון כזה], ומה אעשה ואבי שבשמים גזר עלי" (ספרא, פרשת קדושים).

יש שחולקים על הבחנה נוקשה זו של יום, אך היא אחת המרכזיות באתיקה בת זמננו, וקשה לקיים דיון אתי רציני בלא להתייחס אליה. כך, למשל, יש שטוענים שהבחירה לפנות למסד נתונים מסוים, לעובדות מתחום המשפט או הפסיכולוגיה, ואפילו ההתבוננות במציאות עצמה, מבטאות העדפות ערכיות של המתבונן. אם טענה זו נכונה, אי אפשר לקיים את ההבחנה החותכת בין ערכים לעובדות.

ערכים פנימיים (אינטרינזיים) אל מול ערכים חיצוניים (אקסטרינזיים)

אפלטון (למשל ב**פוליטיאה**, א', 1975) הבחין הבחנה חשובה בין ערכים חיצוניים לערכים פנימיים: ערכים שרוצים למען משהו אחר וערכים שרוצים בהם למען עצמם. כסף, למשל, הוא ערך חיצוני מפני שרוב האנשים רוצים בו כדי להשיג בהווה או בעתיד תכליות אחרות. מי שרואה בכסף ערך פנימי הוא לא אחת מושא לחיוב, כמו דמות הקמצן בספר של מולייר. גם בריאות היא ערך חיצוני מפני שאנו רוצים בה כדי שנוכל לממש את אנושיותנו: לאהוב, לפעול, לחלום. העובדה שאנחנו רוצים בערך כדי להשיג דברים אחרים אין בה כדי לרמז שהוא פחות חשוב בעינינו. ערך פנימי הוא למשל "לימוד תורה" בעולמם של חרדים או אף החיים עצמם, לדעת רבים.

ערכים אוניברסליים אל מול ערכים פרטיקולריים

רוב התורות המוסריות בתולדות הפילוסופיה נתפסו כבעלות תוקף כולל (אוניברסלי). אצל הפילוסוף קאנט (1724-1804) כלליות זו חורגת מגבולות האנושי וחלה על כל יצור בעל תבונה. אפילו הפילוסופיה התוצאתנית, שטוענת שמעשה נחשב טוב אם תוצאתו טובה, יוצאת מנקודת הנחה אוניברסלית, למשל "רגש הכבוד העצמי ניתן לכל בני האדם" ו"כל אדם שואף לאושר" (מיל, 1862/2007).

הבחנה בין עקרון התועלת, עקרון החובה ואתיקה של מידות טובות

בפילוסופיה המערבית מתקיים קונפליקט עתיק יומין בין אתיקה (תפיסת הטוב), המונחית דרך שאיפה לתוצאות רצויות ומוסכמות (בעיקר מפורסמת בהקשר זה האתיקה התועלתנית, שביטא מיל, 2007) ובין אתיקה שמונחית על ידי עקרונות צדק שאפשר להצדיקם ללא קשר למשמעותם המעשית (בהקשר זה זכה לפרסום רב "הצו הקטגורי" של קאנט, 1980).

מוסר שמבוסס על תחשיבי תועלת - תועלתנות, הוא מוסר שמזהה את "הטוב" עם "תוצאה רצויה", למשל אושר או תחושת ביטחון, וכל פרקטיקה נבחנת על פי מידת הצלחתה לממש את התוצאה הטובה הזאת. מוסר כזה מחזק מגמות מעשיות, לבטח בתרבות חברתית-מעשית-צרכנית כשלנו.

מוסר שמבוסס על עקרון החובה ועל כללים בהירים - ראוי, צודק וכדומה, אינו יכול להימלט מנוקשותו כשערכים מתנגשים זה בזה. כיוון שערכים נוטים להתנגש זה בזה באופן תדיר, תודעת חובה יכולה להנחות את האדם רק במקרים מובהקים מאוד וחד-משמעיים.

נוכח קשיים רבים המצויים בלבן של "אידיאולוגיות מוסריות" אלו, יש שמנסים לקדם שיבה לאתיקה של מידות. בתפיסה זו הערך המוסרי אינו מיוחס למעשה בודד אלא לאופי שממנו נובע המעשה. אריסטו, הראשון שניסח תפיסה מוסרית שלמה על בסיס רעיון זה, טען: "לא כל מי שעושה מעשי צדק או מתניות הוא צדיק או מתון, אלא רק מי שעושה אותם כמו שעושים זאת הצדיקים והמתונים", כלומר מתוך נטייה נפשית יציבה - אופי. עיקרו של המוסר הוא אפוא מידות טובות שהולכות ונבנות כתוצאה מהרגל, מתרגול של התנהגויות ראויות. מי שירבה לעשות מעשי נדיבות יהא נדיב, מי שירבה לעשות מעשי אומץ יהיה אומץ, מי שירבה להתגבר על נטיית הכעס שבו יהיה מתון.

בין ערכים לחינוך

הזיקה שבין ערכים לחינוך נראית כרוכה בפרדוקס לוגי: אחיזה בערך היא תולדה של רוח חופשית וולונטרית, עצמאית ונטולת הכוונה ישירה או מניפולטיבית. לפיכך, אם המחנך יכוון את המתחנך באופן מניפולטיבי או כוחני לאמץ ערכים מחייבים, ייטען כנגדו שהוא עוסק באינדוקטרינציה ולא בחינוך. לפיכך עלינו לקבל את המסקנה שחינוך לערכים אינו יכול להתקיים כלל.

אף על פי כן, אפשר לטעון שכל חינוך ראשיתו באינדוקטרינציה (למשל אימוץ הרגלי ניקיון או שימוש תקין בשפה). בכלל, אין קהילה או תרבות מחנכת שאינה מציבה טווח סביר של פרשנות שהפרט יכול לנוע בו בלי לפרוץ גדר. אם כן, חינוך הכרחי מפני שממש כמו שימוש רציונלי בשפה, הוא מחייב בניית גבולות של משמעות. עוד, ככל העדפה של תחום דעת על משנהו, יצירת סדר חשיבות או בחירת מושאי השראה והשפעה שאינה שרירותית טמונה בהכרח משמעות ערכית טאוטולוגית (ייחוס ערך, העדפה). אם כן, ערכים הם מרכיב הכרחי בפעילות ההוראה ובקביעת יעדים חינוכיים כשם שהם מרכיב הכרחי בכל הכרעה של אדם חופשי.

מצד אחד, היו שטענו (ברייטר, 1995; ס' יזהר, 1990) שאין כל דרך להצדיק עיסוק מפורש, לבטח כזה שמצטייר כמחייב, של מורים בערכים. לכל היותר רשאים הם ללמד את תחום הדעת שעליו הם מופקדים. לפי ס' יזהר (1990) חינוך פירושו שימוש גלוי או

לעומתם, המחזיקים בגישות יחסיות או סיטואציוניות טוענים שאין שני מצבים זהים ושלעולם אין לדעת אילו היבטים רלוונטיים להשוואה בין שני מצבים. כל "סיפור", כל מצב, צריך להידון לגופו, ללא אפשרות להחיל עליו קנה מידה כולל. האמונה שאין תוקף אוניברסלי לערכים מוסריים יכולה להיות מונחית קהילה או תרבות ("אצלנו זה ככה") או להיות מונחית סיטואציה ("בנסיבות הללו החלטתי כך, אך אם ישנה מרכיב אחד של ההקשר, ואפילו לא המרכיב המרכזי, ייתכן שאחיליט אחרת").

אף גישות אלו ברורות ואפילו נתפסות כמובנות מאליהן בהקשרים פוסט-מודרניים, הן מקשות מאוד את הדין המוסרי ואולי אף מונעות אותו לחלוטין, שהרי גם חסידיהן יסכימו שאי אפשר לנמק שום הכרעה מוסרית בלא להניח הנחות כלליות שיחרגו מן ההקשר המסוים, למשל שכל אדם שונא להיות מושפל וכמה לאהבה. מנגד, גם חסידי הגישה האוניברסלית יתקשו לנמק מדוע אין להתחשב בנסיבות קונקרטיים בהתרחשות מוסרית.

כאשר ערכים מתנגשים זה בזה

ערכים עשויים שלא לעלות בקנה אחד זה עם זה. מצבים אלו נחלקים לשני סוגים: אלו שבהם על הפרט למצוא "שביל זהב" בין שני ערכים - לבחור באיזו מידה להתפשר על כל אחד מהם; אלו שבהם התנהגות על פי ערך אחד מונעת התנהגות על פי ערך אחר, שגם בו מחזיק אותו אדם. הערך "כנות", למשל, אינו סובל את השקר ואין כרוכות בו נסיבות שפוטרות את המחזיק בו מאמירת אמת תמיד. גם הערך שמירה על חיי אדם אינו מניח נסיבות שבהן יש לוותר עליו. הקונפליקט מתקיים כאשר ערך אחר, בעל ערך חיובי, תובע את הגשמתו כך שאין האדם יכול להיות נאמן לשני הערכים בעת ובעונה אחת. במצב של קונפליקט בין ערכים אדם עשוי להעדיף אחד מהם, וכך "להוציא" את האחר מן "המשחק" באופן קבוע או זמני. כך, למשל בחירה להיעדר ממקום העבודה כדי ללוות בן משפחה שחלה אינה מחייבת לעשות כן גם למחרת משום שיתכן שיחול שינוי בנסיבות העניין, והדבר יצדיק בחירה ערכית אחרת.

אם כן, אחיזה בערכים פירושה הכפפת שיקול האינטרס המידי למרותם של כללים, אך גם אלו אינם מוחלטים. ערך יגבר תמיד על שיקולי נוחות אישית (בהנחה ששיקולי נוחות אישית אינם בעצמם שיקולים ערכיים), אך לא תמיד יגבר על ערך אחר. יש שיטענו שעל האדם לגבש לעצמו הייררכיה של חשיבות בין ערכים - לקבוע איזה ערך "מוציא" את משנהו במקרה של התנגשות ביניהם, למשל העדפת עקרון החירות על פני עקרון התועלת או על פני עקרון השוויון כל אימת שהם מתנגשים זה בזה. לעומת זאת, יטענו רבים שאין כל בסיס משותף להשוואה בין ערכים מסוגים שונים ואין אמות מידה מוסכמות להשוואה ביניהם, ולפיכך עצם הניסיון לעשות זאת בטל מעיקרו.

לעתים כמה ערכים כרוכים יחד ב"ערך-על", באידאל או באתוס - ברעיון גדול. בבודהיזם, למשל, האידאל של מאבק פנימי בסבל האנושי ובגורמים לו יכול להסביר ערכים כמו הסתפקות במועט, חמלה, ענווה וסובלנות, וכן אידאלים מעשיים כמו תרגול רוחני מתמיד ומאבק בלתי פוסק בנטיית אישיותיות שנובעות מאהבה עצמית.

מניפולטיבי בכוח ביחס לנפש נטולת הגנה של המתחנך. מכאן שחינוך כרוך מעצם מהותו בעוולה מוסרית, ולכן הוא פסול. מן הצד האחר, הוגים רבים, ובהם קליינברגר (1981) ולם (1971), טענו שלא זו בלבד שאי אפשר להימנע מחינוך לערכים, שכן כל העדפה (גם חינוכית) משקפת בחירה ערכית מובהקת, הרי ההומניזם עצמו, שבתוכו מתחולל הוויכוח ובשמו נשללת הזכות לחנך, הוא מערכת אידאית מחייבת. גבולות ההומניזם או הנחות היסוד שלו אינם מועמדים לוויכוח או לסתירה (למשל, ההכרה בשוויון ערך האדם או ההכרה באוניברסליות של ההימנעות מהשפלה) ולכן יש ערכים שראוי להנחילם, ולעתים אף הכרח לעשות כן.

ביבליוגרפיה

- אפלטון (1975). פוליטיאה. בתוך י"ג ליבס (מתרגם), כתבי אפלטון (כרך ב'). תל אביב: שוקן (הטקסט פורסם לראשונה במאה הרביעית לפנה"ס).
- ברייטר, קרל (1995). תחליפים מוסריים לחינוך. בתוך ס' מושכל עצמון (עורכת), מקורות לקריאת טקסטים במחשבת החינוך (עמ' 212-229). ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים (הטקסט פורסם לראשונה ב-1972).
- יום, דיוויד (1980). מסכת טבע האדם (תרגם י' אור). ירושלים: מאגנס (הטקסט פורסם לראשונה ב-1740).
- לם, צבי (1971). הבחנה בין חינוך לשאינו חינוך. מגמות, י"ז, 321-331.
- מיל, ג'ון סטיוארט (2007). התועלתיות (תרגם י' אור). ירושלים: מאגנס (הטקסט פורסם לראשונה ב-1862).
- ס', יזהר (1990). שני פולמוסים: פולמוס החינוך ופולמוס הספרות. תל אביב: זמורה-ביתן.
- קאנט, עמנואל (1980). הנחת יסוד למטאפיזיקה של המידות (מהדורה מתוקנת). תל אביב: מאגנס (הטקסט פורסם לראשונה ב-1785).
- קליינברגר, א"פ (1981). הזכות לחנך לערכים מחייבים. בתוך מבוא לפילוסופיה של החינוך. תל אביב: יחדיו.
- שקולניקוב, שמואל ושורק, ישראל (2005). ערכים. בתוך י' עירם, ש' שקולניקוב ו-י' כהן (עורכים), צמתים (עמ' 9-39). ירושלים: מאגנס.